

به داشت محیط در تمدن ایرانی اسلامی (از منظر معماری و شهرسازی)

محمد هادی عرفان^۱

کلید واژه ها : معماری-شهرسازی- مکان یابی- محیط شهری

چکیده مقاله :

نگارنده در این مقاله سعی دارد تا با تفکیک مساله پیشگیری و درمان از یکدیگر ، در نیمه نخست مقاله به سابقه تئوری و نظریه پردازی و تاریخچه تجربه های اجرایی مساله پیشگیری در بهداشت محیط اعم از مکان یابی شهرهای جدید بپردازد.

سپس در نیمه دوم مقاله نویسنده ، به تجربه های مصادقی و مشخص مسلمانان درباره بهداشت محیطهای درمانی خواهد پرداخت. و در پایان جمع بندی مختصری از این دو بخش مقاله ارائه خواهد شد . این مقاله دارای هفت فصل درباره دیدگاههای ابن خلدون، ناصر خسرو، ابن بطوطه، و معرفی درباره باغهای ایرانی، آب در شهرسازی ایرانی و امر حسبت و مقوله مهم بیمارستان سازی در فرهنگ ایرانی اسلامی خواهد بود.

^۱ . کارشناس ارشد معماری شهرسازی - مدرس دانشکده فنی مشهد

به داشت محیط در تمدن ایرانی اسلامی (از منظر معماری و شهرسازی)

محمد هادی عرفان^۲

کلید واژه ها: معماری-شهرسازی- مکان یابی- محیط شهری

مقدمه :

مفاهیم آنگاه که بصورتی قراردادی استفاده میشوند اندک اندک معنای قراردادی شان بر مفهوم اصلی آنها غلبه می یابد. و چه بسیار کلماتی هستند که اینگونه معنای اصلی خودشان را از دست داده و تبدیل به کلمه ای با معنایی جدید شده اند. کلماتی مانند بستنی - به معنای هر آنچه که می بندد یا یخ میبندد - یا فرمان ده یا به داشت از این قبیل اند.

«به داشت» که در اصل «به داشتن» بوده است؛ نشان از نوعی فرهنگ پیشگیرانه در انتخاب داشته ها دارد. نگاهی که قبل از انتخاب هر تصمیمی، آگاهی سعی دارد بهترین انتخابها را «داشته» باشد. این برداشت از معنای «به داشت» تفاوتهایی یا معنای امروزی کلماتی مانند بهداشت و بهداری دارد.

نگارنده سعی دارد در این مقاله؛ نقبی به تاریخ تمدن غنی اسلامی بزند و از منظر تخصصی شهرسازی، برنامه ریزی شهری، مدیریت شهری، معماری و نهادهای فراموش شده ای مانند دیوان حسبت به گوشه هایی از تدابیر شهرسازان مسلمان، اندیشمندان حوزه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، معماران و مدیران دیروز شهرهای تمدن اسلامی اشاره نماید. اشاره ای که گاه شاید باعث خجالت و سرافکندگی ما در برابر قدرت و ژرفای اندیشه پیشینیان گردد.

یاد آوری این نکته ضروری است که بحث در باره بهداشت محیط در فرهنگ ایران باستان به دلیل تخصصی بودن و گستردگی در این مقال نمی گنجد و موضوع مورد اشاره این مقاله بیش تر، فرهنگ و نگاه پیشگیرانه در مورد به داشت محیط در دوره تمدن اسلامی است. این مباحث ذیل عناوین زیر ارائه میگردد:

۱. مقتضیات به داشت روانی و امنیت در برنامه ریزی شهری و مکان یابی نوسهرها با تاکید بر نظرات ابن

خلدون

۲. به داشت روانی کالدهای محیطی با تاکید بر سلسله مراتب شهری در شهرهای پارسی دوره اسلامی با

نگاهی به گزارشهای ابن بطوطه و ناصر خسرو

۳. به داشت آب در شهرسازی ایرانی و اسلامی

۴. باغهای ایرانی و تفکیک های هنرمندانه گیاهان، حیوانات و انسان

^۲. کارشناس ارشد معماری شهرسازی - مدرس دانشکده فنی مشهد

۵. آئین شهرداری - احکام حسب - و نقش پررنگ به داشت و مقررات بهداشتی در محیطهای شهری در آن
۶. بی مارستان و مارستان در فرهنگ شهرسازی تمدن اسلامی
۷. مروری به بیمارستانهای ایران

مرکز مطالعات حکمت ، دانش و فن شهرسازی و معماری ایرانی اسلامی

۱. مقتضیات به داشت روانی و امنیت روانی در برنامه ریزی شهری و مکان یابی نوسهرها با تاکید بر نظرات ابن خلدون:

ابوزید عبدالرحمن محمد بن خلدون مشهور به ابن خلدون^۳ به زعم برخی از متفکرین، پدر علم جامعه شناسی است. مهمترین اثر او با عنوان خلاصه «مقدمه» توصیه های مشخصی را در حوزه به داشت روانی و امنیت روانی در برنامه ریزی شهری و مکان یابی نوسهرها در بر دارد. او در فصل هفتم کتابش به توسعه شهری^۴ و شهرنشینی^۵ به عنوان یک شیوه زندگی تاکید دارد.

به نظر ابن خلدون برای بنا نهادن شهرها به عنوان مکانهایی به منظور اقامت و پناهگاه، ویژگیهای ضروری و مفیدی باید لحاظ شود. او در جایی^۶ به بخشی از این مقتضیات اشاره دارد:

(۱) شهر باید در مکانی غیر قابل دسترس قرار داده شود، خواه بر بالای یک تپه ناهموار

باشد یا مکانی که بوسیله دریا یا رودخانه محاصره شده باشد، به طوری که تنها با

عبور از نوعی پل بتوان بدان دست یافت...

(۲) هوا یا جو باید از آلودگی پاک باشد. به عنوان قانون با مشاهده مستقیم تایید شده

است که در شهرهایی که توجه چندانی به هوای خوب نشده است، میزان آلودگی

شهر زیاد است.

(۳) امکانات حمل و نقل مناسب، مثل رودخانه یا دریا برای واردات کالاهای مفید،

ضروری است.

(۴) چشمه هایی با آب آشامیدنی فراوان مورد نیاز است.

شاید ابن خلدون پیشگام طرح مباحثی از این دست حداقل در میان اندیشمندان مسلمان باشد گرچه مفهوم اتوپیا یا آرمان شهر، در قالب برخی آثار اندیشمندان غربی به کلیات ایده آلیستی در مورد برنامه ریزی شهری اشاره دارد. اما این گونه و بطور مشخص اظهار نظر درباره مکان یابی شهرها در کمتر تالیفی قبل از ابن خلدون دیده میشود.

این نوع برخورد پیشگیرانه با مقوله به داشت محیط باعث کاهش بیماریها میگردد.

تجربه مسلمان در احداث نوسهرها مثال تجربی و بارزی از عمل به همین اندیشه های پیشگیرانه است.

تعداد زیادی از شهرهای ایرانی و اسلامی در قرون ۴ تا ۷ هجری قمری با همین نگاه در نقاط مناسبی

شکل گرفتند که برخی از آنها هنوز هم به حیات مدنی خود ادامه میدهند.

۳ - ابوزید عبدالرحمان محمد بن خلدون ولی الدین التونسی الحضرمی ۱۳۳۲ - ۱۴۰۶ م (۷۱۱-۷۸۵ هـ.ق).

۴ - Urbanization

۵ - Urbanism

۶ - ر.ک. جامعه، دولت و شهرنشینی، تفکر جامعه شناختی ابن خلدون؛ بعلی فؤاد؛ ترجمه دکتر جمشیدبها غلامرضا،

انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول ۱۳۸۲ صص ۱۰۰-۱۰۲

۲. به داشت روانی کالبدهای محیطی با تاکید بر سلسله مراتب شهری در شهرهای پارسی دوره اسلامی با نگاهی به گزارشهای ابن بطوطه و ناصر خسرو

کالبدها و بافتهای شهری در شهرسازی ایرانی اسلامی دارای مولفه های متعددی هستند که در شهرسازی به آن سلسله مراتب اطلاق میگردد. به عنوان مثال در بسیاری از شهرهای دوره اسلامی، محله بر محوریت مسجد شکل میگرفت و دو عنصر مهم همراه مسجد که گاه موقوفه مسجد نیز بود حمام و بازار محله بود. در مقیاسی فراتر از محله، شهر با ساختاری متفاوت شکل میگیرد. شهر دوره اسلامی مجموعه ای از «کوی»هاست که هر چند کوی محله را تشکیل میدهد و محله ها گرد ستون فقرات اصلی شهر یعنی بازار مرکزی شهر شکل میگیرد. نقطه مرکزی شهر هم فضایی است که مسجد بزرگ شهر - در برخی شهرها با اجازه حکومت این مسجد، مسجد جامع است -، و مقرر حکومتی در نزدیکی هم و در نقطه تلاقی دو محور اصلی بازار ایجاد شده اند. این ساختار سلسله مراتبی اولاً به لحاظ روانشناسی فرم و محیط کاملاً برای افراد محلی شناخته شده و اطمینان آور بود و با وجود ظاهری ارگانیک و غیر هندسی کاملاً برای افراد بومی آرام بخش بود. و در مقابل میهمان غریبه میدانست که مساجد شهر پاسخگوی او هستند. و جالب است که این بافت شهری در هنگام حمله دشمن، برای دشمن کاملاً گمراه کننده بود و بخشی از پدافند غیرعامل و نیروی دفاعی مردم شهر در همین بافت پیچیده شهری مستتر بود.

این امر در شهرهای امروزه خصوصاً کلانشهرهایی مانند تهران و مشهد و ... برعکس شده و شهر و ساختمانهای آن هیچ امنیت روانی را به شهروندان القا نمی کند و برعکس یکی از خصوصیات بافتهای شهری مدرن، خطرناک بودن و بزه خیز بودن فضاهای مدرن شهری است. امروزه در بسیاری از بافتهای شهری مادری جرات نمیکند دختر کوچکش را برای خرید بفرستند چرا که غریب بودن تناسبات معماری محیطی امن را برای بزه ایجاد کرده است. چیزی که تنها با برخورد روانشناسانه به فرمهای معماری قابل تحلیل است و مشکل چندان با حضور نیروی انتظامی قابل حل نیست.

نمونه های جالبی از فهم اهمیت فضاهای معماری در قرون میانی تمدن اسلامی و نقش آنها در شهرهای مسلمانان شکل گرفته است به عنوان مثال؛ زمانی که فاطمیان نسبت به اهالی قاهره ستم روا میدارند، شهروندان با خودداری از شرکت در نماز جمعه و برگزاری نماز در منزلهای خود مسجد بزرگ را خالی می گذارند و در واقع نوعی اعتراض مدنی صورت میگیرد.^۷

نکته جالب دیگر مدنیت بلوغ یافته در محیطهای شهری است. مدنیتی که قطعاً دارای کیفیت بالای بهداشت محیط بوده است. برای مثال اندلس در انتها الیه غربی سرزمینهای اسلامی نمونه جالبی به شمار میرود.

شهر قرطبه - یا همان کوردوبای فعلی - در قرن چهارم یعنی بیش از ۱۰۰۰ سال قبل!، دارای حدود ۱۲۰,۰۰۰ خانه، ۶۰۰ مسجد، ۵۰ باب بیمارستان، ۸ مدرسه عمومی، ۱۷ مدرسه عالی دانشگاهی - بطور متوسط با ۴۰۰۰ طلبه -، ۲۰ کتابخانه عمومی، بیش از ۸۰,۰۰۰ واحد صنفی و دکان بوده است. خیابانهای شهر سنگفرش بود و همیشه نظافت میشد، زباله ها توسط گاری جمع میشد، و شبها نیز

۷- ر.ک. ابن بطوطه، سفرنامه؛ ناصر خسرو، سفرنامه و همچنین، از شار تا شهر، دکتر حبیبی سید محسن، چاپ اول،

روشنایی معابر توسط چراغهای فانوسی که در مقابل باد هم حفاظت می‌شد تامین بود. برآورده نگارنده از جمعیت کوردوبای قرن چهارم قریب به ۸۰۰,۰۰۰ تا ۸۵۰,۰۰۰ نفر است.^۸ و مدیریت زباله، مدیریت بهداشت محیط و مدیریت تامین امنیت شبانه سه شاهکار مدیریتی در شهری به این عظمت بوده است. یادآوری اینکه کیفیت مدیریت شهری فوق متعلق به بیش از هزار سال پیش است بر اهمیت مساله خواهد افزود.

۳. به داشت آب در شهرسازی ایرانی و اسلامی

یکی دیگر از نکات قابل تامل در شهرسازی ایرانی، تامل و دقت همراه با احترام نسبت به به داشت آب در بافتهای شهری است. « خشکی سرزمین سبب می‌گردد تا مهندسی آبرسانی و تاسیسات آبیاری و آبرسانی با رجوع به داده‌های روزگار کهن، آنچنان شبکه‌ای از قناتها، پایابها، آب انبارها و... را ایجاد کنند که باقیمانده‌های آنها، امروزه نیز شاهکارهایی در فن مهندسی آبرسانی تلقی میگردند. »^۹ برای آبیاری شهر در محلات مسکونی از جویهای سرپوشیده استفاده می‌شد و در خیابانهای اصلی آب از نهراهایی که از وسط خیابان و یا دو طرف آن قرار می‌داشت، می‌گذشته است.^{۱۰}

آلوده کردن آب انبار و یا چشمه‌ها هم دارای عقوبت سختی بود.^{۱۱} و اهمیت آب سالم تا آنجا در شهرسازی ایرانی پررنگ است که شبکه نهراهای آب آشامیدنی، و مکان نمایی آب انبارها کالبد شهرهای قدیمی ایرانی را بصورت جدی تحت تاثیر خود قرار داده است. و ساختار محلات بر اساس این دو عامل مانند مهره‌های یک تسبیح بهم ارتباط یافته است. معمولا در خانه‌های دارای توان مالی آب انباری در حدود یکصد متر مکعب برای ذخیره سازی امن و مطمئن آب سالیانه ایجاد میشد.^{۱۲} و این آب انبارهای خصوصی از طریق شبکه‌های از نهراهای زیر زمینی بهم ارتباط داشتند.

علاوه بر این، بهداشت و تعدد گرمابه‌ها هم یکی از ضرب‌المثل‌های فرهنگ اسلامی است. تا آنجا که در اسپانیا بعد از قدرت گرفتن مسیحیان و سقوط دولت اموی اندلس، یکی از نشانه‌های مسلمانی هر فرد که گاه باعث مرگ وی میشد، به داشت شخصی و حمام رفتن‌های مکرر او بود. عاداتی که در فرهنگ وحشیانه قرون وسطایی اروپا غیرعادی بود. این تفاوت باعث شد تا از یکسو بیش از ۱,۰۰۰,۰۰۰ نفر مسلمان عرب تبار در اسپانیای مسیحی به قتل برسند و از طرف دیگر تا قرن‌ها بعد پاکیزگی از میان اروپائیان رخت بربندد. تا جایی که در قرن چهاردهم میلادی لویی چهاردهم گاه تا قریب چندین ماه

۸- ر.ک. عرفان محمد هادی؛ شهر سالم و بهداشت روانی؛ همایش شهر سالم، شهرداری مشهد ۱۳۷۷

۹- ر.ک. پطروشفسکی، کشاورزی و مناسبات ارضی در عهد مغول ترجمه کشاورز کریم، نیل، تهران ۱۳۵۷ و همچنین، از شار تا شهر، دکتر حبیبی سید محسن، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵، ص ۶۵

۱۰- ر.ک. نرشخی ابوبکر محمد بن جعفر؛ تاریخ بخارا؛ ترجمه القباوی؛ تلخیص محمد بن زفر؛ تصحیح مدرس رضوی نشر توسن. تهران ۱۳۶۳ و همچنین، از شار تا شهر، دکتر حبیبی سید محسن، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵، ص ۶۵

۱۱- ر.ک. قرشی محمد بن احمد بن قرشی، آئین شهرداری در قرن هفتم، ترجمه جعفر شعار، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ سوم ۱۳۶۷

۱۲- دکتر حبیبی سید محسن، از شار تا شهر، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵، ص ۶۵

حمام نمی رفت و به ضرب انواع عطرها ، این ناپاکیزگی مستتر میشد. و استفاده او از استخر از تابستان تا تابستان بعدی تکرار نمی شد! این همه آلودگی و تجربه در استتار بوی عرق؛ ظاهرا بعدها منجر به تخصص فرانسویها در تولید ادکلن و عطر شد.

لازم به یاد آوری است در دوران طلایی تمدن مسلمانان ، حمامها علاوه بر نقش طهارتی و پاکیزگی ، نقشی اجتماعی یافته و ساعاتی از وقت اجتماعی مردم مسلمان را به خود اختصاص میداد.

۴. باغهای ایرانی و تفکیک های هنرمندانه گیاهان ، حیوانات و انسان

باغ اساسا عنصری ایرانی است و تاثیر باغ ایرانی در باغ های بزرگ دنیا تقریبا غیر قابل انکار است. گذشته از باغهای مادی و پارسی ، در دوره اسلامی باغ سازی ایرانی خصوصا از دوره تیموری به بعد رونق بیشتری گرفت. نکته قابل ذکر در این مقاله نگاه ظریف و پیشگیرانه ای است که در طراحی باغهای ایرانی رعایت می شده است که بخشی از آن به شرح زیر است :

(۱) در اقلیم گرم و خشک که اقلیم غالب سرزمین ایران است، معمار ایرانی سعی کرده است با طراحی باغهای ایرانی ، اصطلاحا خرد اقلیم - micro climate - مناسبی برای زندگی ایجاد نماید. این خرد اقلیم ، معمولا ، تفاوت معنی داری از نظر دمای مرطوب ، رطوبت نسبی و فرح بخشی بادهای وزنده در محیط دارد. از نمونه این باغها میتوان به باغ شازده ماهان کرمان ، باغ دولت آباد یزد ، باغ شوکت آباد بیرجند، اشاره نمود. این باغها به مدد گونه های گیاهی مناسب ، سیرکولاسیون هنرمندانه آب و افزایش سرعت آب و تبخیر مناسب آب مانع ایجاد غبار در محدوده هوای تنفسی ساکنان باغ میشود.

(۲) درختان و گیاهان و گلهایی که در طراحی باغ مورد استفاده قرار میگرفتند ، نسبت به محل فرق می کردند. در جنوب ایران از گیاهان مناطق صحرایی و گرمسیری و در شمال از گیاهان منطقه مرطوب گیلان و مازندران استفاده می کردند. بطور کلی سرو شیرازی ، چنار ، بید ، بادام گل ، کاج و گل سرخ از مهمترین و متداولترین گیاهان در باغهای سنتی ایران اند.

(۳) پرندگان و حیوانات در باغهای بزرگتر نگهداری میشدند. و قسمت نگهداری آنها کاملا از سایر قسمتها تفکیک میگردد.^{۱۳}

(۴) قسمت اعظم باغهای ایرانی ، درختان میوه بودند و مکان کاشت آنها در کورت بندیها دقیق و منظم بود.

از باغهای مشهور در سایر اقلیمهای ایران میتوان به باغهای مشهور صفویه در اصفهان - با هوای مرطوب حاشیه زاینده رود - و باغهای قزوین و تبریز اشاره نمود. از باغهای مشهور ایران بزرگ میتوان به باغ های شمال، ارم ، بهشت ، چنار، دلگشا ، قراتپه در اطراف سمرقند در دوره تیمور، باغهای صفوی تپه، چهلستون، صاحب الزمان، زیتون، حرم، خلوت، چشمه، هزارجریب، هشت بهشت در اصفهان ، باغهای

۱۳ - روحانی غزاله ، طراحی باغ و احداث فضای سبز ، انتشارات فرهنگ جامع ؛ چاپ دوم ۱۳۷۱، ص ۲۸ و ۲۹

دوره قاجار از جمله دوشان تپه، عشرت آباد، صاحب قرانیه، چال، و سعدآباد همگی در تهران، باغ رکنآباد، و باغ تخت، ارم، گلشن، دیوانی و نظر در شیراز، باغهای شمال و فتح آباد در تبریز، باغ فین در کاشان، باغ گلشن در طبس و باغ شوکت آباد در بیرجند اشاره کرد.

۵. آئین شهرداری - احکام حسبت - و نقش پررنگ به داشت و مقررات بهداشتی در محیطهای شهری در آن

آئین حسبت، به عنوان نهاد امر به معروف و نهی از منکر در سده نخست حکومت امویان پا گرفت. نهادی که به عنوان نهادی حکومتی، سعی داشت تا مدیریت شهری مقتدری را جهت ارتقای کیفیت محیط شهری اعمال نماید. این روش به مدد ساختارهای ایرانی در حکومت بنی عباس قالب دیوان بخود گرفت و در مقطعی از تاریخ که محل رجوع این مقاله است، شاهد تالیفات ارزشمندی در قالب آئین نامه های مدونی تحت عنوان، عربی (احکام الحسبه) هستیم. در این میان کتاب ارزشمند ابن اخوه قابل تامل است. که در نگاهی گذرا تاملات نگاه نویسنده این اثر را درباره «به داشت» محیط مرور میکنیم:

- ۱) هرگز خمیرگیر بوسیله پاها و زانوان و آرنجهای خود خمیر به عمل نیاورد.
- ۲) به هنگام خمیر گرفتن جمله ای با آستینهای تنگ پوشد و دهان بند داشته باشد.
- ۳) چون به هنگام روز خمیر گیرد کسی را نزد خود گمارد که مگس پران به دست گیرد و مگس ها را براند.^{۱۴}
- ۴) فروشندهگان باید کالاها را در ظروف سر بسته نگاه دارند.^{۱۵}
- ۵) شارع مشترک المنفعه است و کسی حق ندارد منفعت آن را به خود اختصاص دهد.
- ۶) انداختن زباله به راهها و پراکندن پوست خریزه جایز نیست.
- ۷) آب پاشیدن راه که در آن بیم لغزیدن باشد جایز نیست.
- ۸) نصب ناودانهایی که از دیوار بیرون آید و آب آن به کوچه های تنگ ریزد جایز نیست.^{۱۶}
- ۹) [محتسب] باید مراقبت کند که [جگر پخته] شب مانده را به تازه و آمیخته به پیاز را به بریان شده نیامیزند.^{۱۷}
- ۱۰) ذبیحه مجوسان و بت پرستان حلال نیست.
- ۱۱) نباید شترزخمی را سر ببرند مگر آنکه بهبود یابد.
- ۱۲) باید که محتسب قصابان را نگذارد تا بر در دکانهایشان کشتار کنند.^{۱۸}

۱۴ - ر.ک. قرشی محمد بن احمد بن قرشی، آئین شهرداری در قرن هفتم، ترجمه جعفر شعار، انتشارات علمی فرهنگی،

چاپ سوم ۱۳۶۷. ص ۵

۱۵. همان ماخذ

۱۶. همان ماخذ ص ۹۵

۱۷. همان ماخذ ص ۱۱۷

۱۸. همان ماخذ ص ۱۲۱

- ۱۳) محتسب باید طبّاخان را فرمان دهد که ظروف را پس از شستن با آب گرم و اشنان بجوشانند و از مگس و حشرات محفوظ دارند
- ۱۴) و گوشت بز را به گوشت گوسفند و گوشت شتر را به گوشت گاو نیامیزند، زیرا ممکن است کسی که سابقه بیماری داشته آنرا بخورد و بیماریش عود کند.^{۱۹}
- ۱۵) کسی که فصد(رگ زدن) می کند، باید به دانش و امانت معروف باشد و به تشریح اعضا و... آشنا باشد تا کارد را به رگهای غیر معهود یا در عضله و شریان نزند.
- ۱۶) [فصاد] در حالی که پریشان دل است به فصد نپردازد.^{۲۰}
- ۱۷) شایسته است که طبیبان هر شهری را پیشوایی باشد.^{۲۱}

این بخشی کوچک از آئین نامه های مندرج در کتاب ابن اخوه است. و پرداختن بیش از این در حد و مجال این مقاله نیست. وگرنه بدیهی است که این همه سختگیری و دقت شاید هنوز هم در برخی از حوزه های مدیریت شهری کشورمان مغفول مانده است. امری که جای تعجب و افسوس دارد.

۶. بی مارستان و مارستان در فرهنگ شهرسازی تمدن اسلامی

مار ، از معدود نشانه ها و نمادهای مشترک میان تمدنهای ایرانی و اروپایی است . مار در هر دو تمدن ایرانی و یونانی نماد سلامت است . نمادی که در نشان تصویری داروخانه های امروز یادآور افسانه کهن رمی است . مار در فرهنگ ایرانی نماد سلامت است و بیمار به کسی اطلاق میشده که دچار مریضی شده است و طبیعتاً مکان درمان این افراد بی مار ستان نامیده شده است و این کلمه طی قرون اولیه هجری از فرهنگ فارسی به واژگان فرهنگ مسلمانان وارد شد و به تدریج به صورت مارستان هم استفاده شد.

بیمارستانها از آغاز تا روزگاری دراز به مثابه درمانگاههای عمومی بوده که در آن همه بیماریها و امراض داخلی و جراحی و بیماریهای چشم و نیز بیماریهای روانی را درمان می کردند؛ تا اینکه با گذشت زمان دشواریها و ویرانی ها در آن راه یافت ...^{۲۲}

بیمارستانها در فرهنگ مسلمانان در دو گونه کلی ثابت و سیار شکل اولیه یافت و با بلوغ و رشد مدنیت در شهرهای بزرگ مسلمان نشین، شاهد تاسیس اولین بیمارستان در سال ۸۸ هـ.ق. در دمشق با پزشکی ثابت و مستمری مشخص و مکانی برای نگهداری جذامیان هستیم. خلیفه در همین سالها برای هر فرد زمینگیر خدمتکاری و برای هر فرد نابینایی راهبری تعیین نمود.^{۲۳}

۱۹. همان ماخذ ص ۱۲۷

۲۰. همان ماخذ ص ۲۰۰

۲۱ - همان ماخذ ص ۲۰۴

۲۲ - دکتر عیسی بک احمد ؛ ترجمه دکتر کسایی نورا... ؛ تاریخ بیمارستانها در اسلام ؛ موسسه توسعه دانش و

پژوهش ایران ؛ چاپ اول ۱۳۷۱ ص ۲۳

۲۳ - تاریخ بیمارستانها ... ص ۲۵

روش کار در بیمارستانها به صورت اتفاقی و بدون سازمان نبود. بلکه سازمانی کامل و نظامی پسندیده داشت و جریان کارها در آنجا بر شیوه ای منظم پیش می رفت. بیمارستانها به دو بخش جداگانه تقسیم می شد: بخش مردان و بخش زنان^{۲۴} و هر بخش به تمام ابزار و آلات پزشکی و خدمتکاران و فراشان مرد و زن و ماموران و بازرسان مجهز بود. در هر یک از این دو بخش، چند تالار برای بیماریهای گوناگون وجود داشت: تالاری برای بیماریهای داخلی، تالاری برای جراحی، تالاری برای چشم پزشکی و تالاری برای شکسته بندی^{۲۵} تالار بیماریهای داخلی، خود دارای چند بخش بود: بخشی برای مبتلا به تب و بخشی برای بیماری جنون هفتگی و بخشی برای مبتلایان به نفخ و بخشی برای مبتلایان به اسهال و... .

تالارهای بیمارستان فراخ بود و بنایی شایسته داشت و آب در آن جاری بود.^{۲۶} احمد بن طولون بیمارستان - خود را در شهر عسکر - در قاهره در سال ۲۶۱ ه.ق. ساخت دار الدیوان و خانه های آن و بازار بردگان را وقف آن کرد... دو حمام یکی مردانه و یکی زنانه برای بیمارستان ساخت و آنها را با املاکی دیگر وقف بیمارستان کرد. او مقرر کرد که هر بیماری که پذیرش شود جامه هایش را بگیرند و به امانت نگهدارند و جامه ای نو و فرشی برای زیر پایش به او بدهند و غذا و داروها و خوردنیهای مناسب به او بدهند و پزشکان موجبات آرامش او را فراهم آورند تا بهبودی یابد تا هر وقت که توانست جوجه و گرده نانی بخورد به او اجازه بازگشت دهند و جامه هایش را به او پس دهند. میزان درآمد و هزینه موقوفات بیمارستان به ۶۰,۰۰۰ دینار رسید.^{۲۷} این بیمارستان به مدت ششصد سال تا قرن نهم هجری فعال بود.^{۲۸}

در جایی دیگر درباره بیمارستان بغداد می خوانیم؛ عضد الدوله فناخسرو بیمارستان بغداد را - بسال ۳۷۲ ه.ق. -^{۲۹} ساخت؛ ۲۴ پزشک را در آنجا گردهم آورد. بیمارستان املاک موقوفه زیادی داشت و از محصولات آن درآمد فراوانی داشت.^{۳۰}

نخستین بیمارستان بزرگ در مغرب سرزمینهای اسلامی در قرن ششم ساخته شد. در سده هفتم هجری، بیمارستان قلاوون در قاهره بطور ویژه ای به تدریس و آموزش پزشکی اختصاص داشت.^{۳۱} در جایی دیگر در باب اقدامات فردی بنام عبدالملک برای تعمیر بیمارستانی آمده است؛ شربتتها و داروها و

۲۴ - ابن ابی اصیبه، طبقات الاطباء، ج ۱ ص ۳۱۰

۲۵ - ابن ابی اصیبه، ج ۲ ص ۲۴۲

۲۶ - ابن ابی اصیبه، ج ۲ ص ۲۶۰

۲۷ - تاریخ بیمارستانها ... ص ۶۱

۲۸ - ر.ک. دکتر سعیدی رضوانی عباس؛ بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی؛ چاپ دوم؛ انتشارات آستانقدس رضوی

؛ ۱۳۷۲ و همچنین مقاله این جانب با عنوان «پژوهشی در شهرسازی مسلمانان»؛ ارائه شده در هفتمین کنفرانس

دانشجویی عمران؛ دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۷

۲۹ - مقاله این جانب با عنوان «پژوهشی در شهرسازی مسلمانان»؛ ارائه شده در هفتمین کنفرانس دانشجویی عمران؛

دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۷

۳۰ - تاریخ بیمارستانها... ص ۱۱۸

۳۱ - مقاله این جانب با عنوان «پژوهشی در شهرسازی مسلمانان»؛ ارائه شده در هفتمین کنفرانس دانشجویی عمران؛

دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۷

گیاهان دارویی کمیاب را به مقدار زیاد در آن گردآورد. نیز فرش و لحاف و مواد خوشبو و تن و یخ و خدمتکاران و پزشکان و فراشان برای بیمارستان تدارک دید. ۲۸ پزشک و زنان آشپز و دربانان و نگهبانان به کار گمارد و حمام و بوستانی در کنار بیمارستان ساخت. در بوستان انواع میوه ها و دانه ها پرورش می یافت و یکصد کشتی فراهم آورد تا ناتوانان و بینوایان و پزشکانی را که پی در پی از بام تا شام به بیمارستان آمد و شد داشتند و پزشکان نوبتی را که شبها نزد بیماران می ماندند جابجا کند.... صندوقهایی برای کفن مردگان و ۲۴ فراش را در آنجا مشغول کرد.^{۳۲}

نویسنده کتاب المعجب فی تلخیص اخبار المغرب درباره احداث بیمارستانی در مغرب می نویسد: وی در مراکش بیمارستانی ساخت .. زمینی گسترده در خوش آب و هواترین نقطه شهر برگزید و به معماران فرمان داد تا آن را به بهترین شیوه بنا کنند و در آن نقشهای باشکوه و آرایش های استوار و افزون بر ابتکار و ذوق در آن به کاربرند. نیز فرمان داد که از همه درختان و گلهای معطر و درختان میوه در آن بکارند و آبهای بسیار در آن روان ساخت که در همه خانه ها روان بود. علاوه بر آن چهار آبگیر در آن ساخت و در میانه یکی از آنها مرمر سفید به کار برد.^{۳۳}

۷. مروری به بیمارستانهای ایران

بیمارستانهای پس از اسلام در ایران اسلامی، پرشمار و معروف اند. برخی از این بیمارستانها از ریاست مشهورترین اطبای ایرانی بخود می بالیدند.

بیمارستان ری، با ریاست زکریای رازی، بیمارستان بغداد با ریاست زکریای رازی، بیمارستان اصفهان با مشاورت ابن مندوبه اصفهانی، بیمارستان شیراز در قرن هفتم به ریاست قطب الدین ابوالثنای فارسی شیرازی، بیمارستان نیشابور، بیمارستان زرنج در سیستان، بیمارستان رشیدالدین فضل ... همدانی در قرن هشتم در تبریز، بیمارستان مرو، بیمارستان خوارزم از جمله بیمارستانهای ایرانی در قرون ۴ تا ۸ هجری قمری است.

بدیهی است بسیاری از این بیمارستانها از موقوفات بسیاری بهره مند بودند و همین عامل وقف تا سالها این بیمارستانها را از جابجایی قدرت و آثار منفی آن برحذر میداشت.

جمع بندی :

آنچه تقدیم شد، خلاصه ای بسیار فشرده از دقت، تجربه، وسواس و مواجهه و تدبیر حکیمانه با محیط شهری است. گمان آن دارم که پرداختن به همه زوایای به داشت در محیط شهر های تمدن ایرانی اسلامی، مانند به داشت اجتماعی، به داشت روانی، به داشت و ایمنی و ... خود فرصتی فراختر و مطالعه ای دیرپا و گسترده را می طلبد و پیشاپیش از خواننده محترم مقاله فوق به خاطر خلاصه گویی و گسست احتمالی برخی بخشها پوزش میخواهم.

۲۲ - تاریخ بیمارستانها ... ص ۱۱۹

۲۳ - تاریخ بیمارستانها ... ص ۱۶۹

منابع و مأخذ:

۱. جامعه، دولت و شهرنشینی، تفکر جامعه شناختی ابن خلدون؛ بعلی فؤاد؛ ترجمه دکتر جمشیدیهها غلامرضا، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول ۱۳۸۲
۲. از شار تا شهر، دکتر حبیبی سید محسن، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵
۳. کشاورزی و مناسبات ارضی در عهد مغول؛ پطروشفسکی، ترجمه کشاورز کریم، نیل، تهران ۱۳۵۷
۴. تاریخ بخارا؛ نرشخی ابوبکر محمد بن جعفر؛ ترجمه القبای؛ تلخیص محمد بن زفر؛ تصحیح مدرس رضوی نشر توسن. تهران ۱۳۶۳
۵. آئین شهرداری در قرن هفتم، قرشی محمد بن احمد بن قرشی، ترجمه جعفر شعار، انتشارات علمی فرهنگی، چاپ سوم ۱۳۶۷
۶. روحانی غزاله، طراحی باغ و احداث فضای سبز، روحانی غزاله، انتشارات فرهنگ جامع؛ چاپ دوم ۱۳۷۱.
۷. تاریخ بیمارستانها در اسلام؛ دکتر عیسی بک احمد؛ ترجمه دکتر کسای نور...؛ موسسه توسعه دانش و پژوهش ایران؛ چاپ اول ۱۳۷۱
۸. بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی؛ دکتر سعیدی رضوانی عباس؛ چاپ دوم؛ انتشارات آستانقدس رضوی؛ ۱۳۷۲
۹. ابن ابی اصیبعه، طبقات الاطباء ج ۱ و ۲
۱۰. مدینه اسلامی، عثمان محمد عبدالستار؛ ترجمه چراغی علی، انتشارات امیرکبیر چاپ اول ۱۳۷۶
۱۱. تاریخ مهندسی در ایران؛ پروفیسور دکتر فرشاد مهدی، نشر بلخ، چاپ سوم، ۱۳۷۶
۱۲. مقاله «پژوهشی در شهرسازی مسلمانان»؛ عرفان محمد هادی؛ ارائه شده در هفتمین کنفرانس دانشجویی عمران؛ دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۷
۱۳. مقاله «شهر سالم و بهداشت روانی»؛ عرفان محمد هادی؛ همایش شهر سالم، شهرداری مشهد ۱۳۷۷